

ԱՐԾՐՈՒՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

ԱԶԱՏՆ ԱԲՈՎՅԱՆ

Նոդվածը փապագրվում է Խաչատուր Աբովյանի
ծննդյան 200-ամյակի առիթով

Նայ աշխարհի, մարբի ու հայ գրականության մեծագույն դեմքերից մեկի՝ Խաչատուր Աբովյանի կյանքն ու գործը իր բազում ընդգրկումների շնորհիվ ենթակա է մշտական հետաքրքրությունների ու մեկնությունների: Ճիշտ է՝ մեզանում արովյանագիտությունը թեև անցել է բավական երկար ճանապարհ, որի սկիզբը դրեցին Մ. Նալբանդյանը, Ս. Ռսկանը, Նովի. Թումանյանը, Ռ. Զարյանը, բանասեր Երվանդ Շահագիզյանը, որն իր ամբողջությանն ու խորությանը հասավ Պիոն Նալոբյանի ուսումնասիրություններում, սակայն Աբովյանը հայ իրականության մեջ այն անձն է, որի գործունեությունն ու վաստակը դեռ շատ սերունդների պիպի գրավեն այնպես, ինչպես որ ասվել է նրա համար. **անընդհատ վերադարձ՝ լուսավորության «կանաչ ճյուղը» ձեռքին**: Այո՛, Աբովյանը անկանգ ընթացք է, նախաձեռնող ոգի, հարափելի միաբնակ ու գործ հայ իրականության մեջ: Բայց նա ամեն բանից առաջ **սկիզբ էր, մեծ սկիզբ**, սկիզբ՝ ազգային ինքնագիտակցության ու առաջադիմության, քաղաքակրթության ջարագովման, սկիզբ նոր գաղափարների, սկիզբ աշխարհիկ ապրելաձևի ու կրթության, սկիզբ աշխարհաբարի փարածման եւ, ամենակարեւորը, սկիզբ հայրենիքի գաղափարադրույթը նոր ժամանակներում ազգի մեջ հիմնավորելուն: Պարամական դառը ճակատագիրը հաղթահարելու անրաժեշտությունը ամեն մի ժողովրդի կենսունակության կարեւոր նախապայմաններից է: Աբովյանը այն փեսնում էր ժողովրդի ոգեղեն կառույցների փոփոխման ու ձեւավորման մեջ, որը պիպի դրսևորվեր կրթական, լուսավորչական ու մշակութային վերափոխումների միջոցով, ինչը եւ պիպի հանգեցներ ոչ միայն բռնությանը դիմագրավելու կոչի փարածմանը, այլեւ այդ բռնությունը թոթափելու վերջնանպատակի կենսագործմանը:

Իր այդ բաղձանքները իրականացնելու համար Աբովյանը գրեթե միաժամանակ ծավալեց թե՛ կրթական-լուսավորչական, թե՛ գրական-սրբեղծագործական գործունեություն, եւ դա նրան հանգեցրեց այն մարբին, որ ծառացած խնդիրները լուծելու համար նախ եւ առաջ անհրաժեշտ է, որ ասվածն ու գրվածը հասնեն ժողովրդի լայն խավերին, որը հնարավոր էր միայն մի դեպքում՝ նրա հետ խոսել իրեն հասկանալի լեզվով՝ խոսակցական աշխարհաբարով, եւ խոսել նրա սրբին ու հոգուն հարազատ բաների մասին: Այսպիսով՝ Աբովյանը մեզանում առաջադրում էր մի շատ կարեւոր հիմնադրույթ՝ **ազգը կազմակերպելու ամենակարեւոր միջոցը լեզուն է ու հավատը**:

Ո՛հ, Աբովյանը աշխարհաբար լեզվի սպեղծողը չէր, ինչպես երբեմն կարծում են ոմանք (թեև աշխարհաբարի զարգացման ու ընդլայնման գործում մեծ է նրա դերը): Մինչև Աբովյանը աշխարհաբարով թերթ էր հրապարակվում, անգամ գրքեր էին փաթագրվում (օրինակ՝ Շուշիում): Լեզվի աշխարհականացումը սկսվել էր միջնադարում եւ կարող էր իր ավարտին հասնել, եթե Նայասարան աշխարհը նոր աղետների ու զավթումների չենթարկվեր անընդհար արշավող հորդանների կողմից: Եկեղեցական խցերում շարունակվող գրաբարը միջոց էր դարձել միայն կրոնադավանաբանական հարցերի քննության: Այն գրեթե չէր առնչվում ժողովրդական կրթության ու լուսավորության հարցերին, լայն խավերին հեղափոխող «սրբի բաներին»: Աբովյանը շատ լավ գիտեր, որ գրաբարը հարուստ ու շքեղ լեզու է, բայց գիտակցում էր նաեւ, որ ազգային առաջադիմությունը շատ ավելի անհրաժեշտ ու բարձր մի բան է, քան լեզվական միջոցները, իսկ առաջինին հնարավոր էր հասնել միայն ժողովրդական լայն խավերի մեջ լուսավորական գաղափարների ընդգրկումն փարածման միջոցով, այն լուսավորության, որը ազգային ազապագրման նախափորձը պիտի լիներ: Եւ Աբովյանը **աշխարհաբարը դարձրեց մշակույթի լեզու՝ գրականության լեզու, գեղարվեստի լեզու**: Բանաստեղծությունը, երաժշտությունը, նկարչությունը այն միջոցներն էին, որոնք, ըստ Աբովյանի, իր հայրենակիցներին պիտի փանեին դեպի բարձր իդեալներն ու ազապասիրական գաղափարները, որը նշանակում էր հայրենասիրության, անձնագոհության ու ինքնուրույն պեպակաւության սպեղծման բարձր նպապակների պապգամաբերը դառնալ:

Աբովյանը, իհարկե, կապարյալ չէր համարում իր օգաագործած աշխարհաբարը: Նա փեսնում էր, որ այն ունի թերություններ. լի է բարբառային բառերով, պարսկերեն, թուրքերեն, նաեւ նոր մուրք գործող ռուսերեն բառերով, արաաաայություններով ու նախադասություններով: Նա նույնիսկ երանի է փալիս «էն սհաթին», երբ իր «անպիպան լեզվի վրա» բարկանալու իրավունք կունենա «մեկ ազնիվ հայի ծնունդ»¹: Սակայն նա իրարից զապում էր **լրիվ չհասկացվող** ու արդեն օպար դարծած գրաբարի ազդեցության հնարավորություններն ու դեռեւս **փեղ-փեղ չհասկացվող** (իր վեպում այդպիսի դեպքեր շատ կան) աշխարհաբարի շրկելիության հեռանկարները:

Բայց լեզվի հարցը Աբովյանի գործունեության ծավալման ընդամենը սկիզբն էր, մեծ սկիզբը:

Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցն ավարտելիս Աբովյանը փայփայում էր երկու բաղձանք, որոնցից մեկը շատ շուրով իրականացավ՝ 1829-ի սեպտեմբերին, երբ նա պրոֆեսոր Պարրոպի արշավախմբի կազմում բարձրացավ Արարապ լեռը (Աբովյանը դա կրկնեց նաեւ 17 փարի անց՝ անգլիացի Նանրի Միմուրի հեպ), որն (Աբովյանը դա կրկնեց նաեւ 17 փարի անց՝ անգլիացի Նանրի Միմուրի հեպ), որն ինքնին սկիզբ էր, քանի որ, Աբովյանի խոսքերով ասած, ինքը «առաջին ադամորդին էր, որ ուրք էր դնելու» սուրբ լեռան վրա: Արարապի գագաթը բարձրանալու դժվարությունը կապվում էր ոչ այնքան ֆիզիկական գործոնին, որքան կրոնական

1 Տե՛ս Խ. Աբովյան, Երկեր, Երեւան, 1984, էջ 248:(Այսուհեպ՝ Երկեր - Ա.Ա.):

ու սնոփիապաշտական զգայնություններին: Նայ Եկեղեցու որոշ պաշտոնյաների անհանդուրժողականությունը կարող էր ճակատագրական լինել Աբովյանի համար: Նոյի փապանի փրորումը կարող էր սրբապղծություն համարվել, եւ դա անողը պարծից ու նգովքից չէր կարող խուսափել: Ի դեպ, առաջին փորձի ժամանակ պրոֆ. Պարրոտը ընկել է ժայռից, երկրորդ փորձը նույնպես անհաջող է անցել, իսկ արշավախմբին ուղեկցող գյուղացիներից մի քանիսը հրաժարվել ու ետ են դարձել կես ճանապարհից: Ուրեմն՝ իր քայլով Աբովյանը սկիզբ էր դնում նաեւ դոգմափիկ հնացած մտածողության վերանայման ու նոր, ավելի լուսավոր հայացքների:

Խաչատուր Աբովյանը ծնվել ու իր կյանքի մի մասը անցկացրել էր Քանաքեռում, որտեղից գեղեցիկ համայնապատկեր է բացվում դեպի Արարաթյան դաշտը, Նայկական Պարի բարձունքները, Մեծ ու Փոքր Արարաթները (վերջինս Աբովյանը բարձրացել է նույն՝ 1829 թ. հոկտեմբեր ամսին), Արագած ու Արայի լեռները, Կոփայքի Նափիս լեռն ու Գեղամա լեռնաշղթան՝ իր Աժդահակ գագաթով: Է՛լ ավելի չնաշխարհիկ փեսարան այս անգամ Աբովյանը վայելել է, երբ Մասիսից իր հայացքը հատել է ներքեւ, որի մասին «Նոր վկայություն Դորպատի պրոֆեսոր պարոն Ֆոն Պարրոտի՝ Արարաթի գագաթը իսկապես բարձրանալու մասին» հոդվածում նա գրել է. «Երեւանը, Արաքսը, Բայազետը, Եփրատը, Մեւանա լիճը, Փոքր Մասիսը, Արագածը եւ բոլոր մյուս ձյունածածկ կամ լերկ լեռները, իրենց մառախլապատ հովիտներով, որոնց մենք ուրիշ ոչ մի կերպից այսպես միասին չէինք փեսել, այդ հոյակապ կրավի կախարդական պատկերներն էին» (Երկեր, էջ 547): Աբովյանը պատահական չի գրել այս փողերը իր հոդվածում, եւ նա միայն Մասիսի «սառցանիսր գեղեցկությամբ» (Ե. Չարենց) եւ այնտեղից բացվող համայնապատկերով չէ, որ գերվել է, այլ դրա մեջ դրել է խոր իմաստ ու ասելիք՝ **հասնել կորցրած երկրի վերականգնմանը**:

Արարաթի գագաթը բարձրանալու նախապարաստական աշխատանքները եւ բուն վերելքը Աբովյանին հնարավորություն տվեցին մտերմանալու գիտական արշավախմբի ղեկավար, Դորպատի համալսարանի պրոֆեսոր Ֆրիդրիխ Ֆոն Պարրոտի հետ, ով երաշխավոր ու հովանավոր դարձավ, որ Աբովյանը 1830-ից մինչեւ 1836 թվականը սովորի իր ժամանակի լավագույն կրթական օջախներից մեկում: Աբովյանն իր առջեւ մեծ նպատակներ էր դրել: Դրանց իրականացման համար նա պարտաստ էր ամեն ինչի: Դորպատը, առաջավոր Եւրոպան, գերմանական մշակույթը, կրթությունն ու կենցաղը այն գործոններն եղան, որոնք պիտի օգնեին Աբովյանին՝ իրականացնելու իր մեծ ծրագրերը: Մական Աբովյանի վերադարձը նման եղավ Խորենացու վերադարձին: Նա էլ իր մեծ նախորդի նման հույս ուներ «հարստանիքի երգեր» լսել, բայց հանդիպեց որոշ հեղափոխական կրոնավորների, խուլ ու անհաղորդ պաշտոնյաների, փգեպ մարդկանց մի ամբողջ բանակի:

Նուսահապությունը, անշուշտ, մեծ էր, բայց կար երկրորդ ուխտը՝ ծառայել ժողովրդին, ու Աբովյանը լի էր վճռականությամբ: Նա արդեն վաղուց համոզված էր, որ ամեն ինչ պետք է շրջել իր մայր երկրում, եւ որ այդ ամենը հեշտ չի փրվելու: Սկսել: Բայց ինչի՞ց: Սկսելը հավասարագոր էր **նորը հիմնելուն**: Անհրաժեշտ

էր շար Բան փոխել: Ինչպես Մեսրոպ Մաշտոցը դարձավ սկիզբ հայ փառերի ու գրի, ինչպես Կոմիտասը դարձավ սկիզբ հայ երգի ու մեղեդու մաքրման, այնպես էլ Խաչատուր Աբովյանին էր վիճակված դառնալու սկիզբ հայ նոր գրականության ու մտածողության հիմնման, այդ գրականությունը աշխարհաբարով ժողովրդին հասցնելուն, սկիզբ կրթական նոր մեթոդների եւ աշխարհիկ կրթական առաջին դպրոցի հիմնման (1838-ին), որը պիտի պատրաստեր նոր գաղափարների ու գործի փարածողներ՝ «լուսավոր մարքի» սերմը «երեխեքանցը սրբում ցանոդներ», սկիզբ ազգային-ազատագրական պայքարի նոր հունդերի սփռման, սկիզբ անգամ առեւտրի նոր ձեւերի կիրառման, գյուղատնտեսության նոր եղանակների մշակման, հայ հին երաժշտական խաղերի (Կոմիտասից առաջ) ու մեղեդիների ուսումնասիրման, սկիզբ նոր կենցաղավարության, որը բուրսին պիտի փոխարիներ սեղանով, մայրների օգնությամբ ուրելը՝ դանակ-պատառաբաղով, սկիզբ քաղաքական նոր կողմնորոշման եւ, ամենակարեւորը, սկիզբ հայրենասիրական գաղափարների առաջադրման, մի Բան, որ Խորենացուց եւ ոսկեդարի մեր պատմիչներից հետո ընդհարվել էր եւ կամ միայն հեռավոր արձագանքները պահպանել հայ պատմագրության ու գրականության մեջ: Ու եթե Բացառենք մեր ազգային էպոսը եւ էլի մեկ-երկու գործ՝ «Ողբ Եդեսիո» եւ այլն, հայ միջնադարյան գրականության մեջ եւս, որն իր կարարելությանն էր հասել գեղարվեստական արտահայտչամիջոցների առումով, բայց ոչ ազգային խնդիրների շոշափումներում, դժվար է մարնանշել հայրենասիրական թեմաների շար թե քիչ արժեքավոր արծարծումներ: Այնպեղ առկա էին ժամանակի զգայություններ, աշխարհայինն ու աստվածայինը, կար մարդը՝ իր փառապանքներով ու սերերով, բայց չկար **Նայաստրան աշխարհի տեսանելի կերպավորումը**, չկային ժողովրդական կյանքի փարերքը եւ կյանքի վերափոխման այն անհրաժեշտ հարցադրումները, որոնցով լի է Աբովյանի վեպը: Այլ խոսքով՝ Աբովյանն իր գրականությամբ վերջ էր դնում Չարենցյան խոսքերով ասած՝ «անդեկ, անգաղափար» գրականությանը, որ երկարաձգվել էր արդեն քանի՜ դար:

Աբովյանի վեպով սկսվում է ոչ միայն հայ նոր գրականության գաղափարական ու համընդգրկուն վիպասքը, այլեւ «ազգային հառաջադիմության» (Խ. Աբովյանի խոսքերն են) գործընթացը:

Ճիշտ է նկատել գրականագետ Նրանտ Թամրազյանը, թե եթե մեր գրականության մեջ Խորենացին մշակեց հայ գաղափարաբանությունը, իսկ Նարեկացին հայտնաբերեց մարդու հոգին, ապա «Խաչատուր Աբովյանը հայ գրականության մեջ հայտնագործեց իր հայրենիքը», եւ որ «Այս հայտնագործության հետ էր կապված հայ գրականության գալիքը»² եւ որ Աբովյանը գալիքի մարդկանց հետ գրուցեց իր սիրած հերոսի՝ Նայաստրանի ներկայի ու գալիքի մասին: Այս առումով, իհարկե, հայկական միտքը շարժվել էր դեռեւս ԺԸ դարից՝ Իսրայել Օրիի՝ զարգացման ճանապարհի որոնման եւ Դավիթ Բեկի՝ ազատագրական կռիվների մղման դրսևորումներով: Ստեղծել սեփականը, ազգայինը, առաջադիմականը, ամենքինը.

2 Նր. Թամրազյան, Երկեր, հատոր Ա, Երևան, 2006, էջ 749):

սրանք Աբովյանի գերխնդիր նպատակներն էին, որոնք պետք է ստանային իրենց գաղափարական ու, մանավանդ, գեղարվեստական լուծումները: Աբովյանի քնարը իհարկե վաղուց էր հնչել հայրենյաց ողբալի վիճակի մասին, հիշենք, օրինակ, նրա «Կարօտութիւն նախնի վայելչութեանց հայրենեաց իմոց», «Զարթնութի միաս իմ...» եւ այլ բանաստեղծությունները, սակայն նրա վեպն է, որ բաց արեց ժողովրդի «միամոր որդու փակ լեզուն՝ իր սիրելի ազգին անօրեն բռնակալների ձեռքից փրկելու համար»: «Վերքը» ոչ միայն նախանշող սկիզբ եղավ հայ նոր գրականության, այլեւ բովանդակային ու ձեւական հիմք, որի վրա պիտի մշակվեին մեր գրականության նոր ուղիները:

Իր փայփայած երազանքներն իրականացնելու համար Աբովյանը լավ էր հասկանում, որ այդ ամենի մասին պետք է գրել ոչ միայն լայն խավերին հասկանալի լեզվով (որը նրա թշնամիներն անվանում էին «գեղջուկ խավի լեզու»), այլեւ ժողովրդական կյանքից: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր կործանել մեր գրականության առջեւ ծառացած եւս մի պարնեշ՝ կլասիցիստական ուղղության սահմանափակող կաղապարները: Եվ Աբովյանը մեզանում եղավ առաջինը, որ հաղթահարեց այդ կանոնները եւ առաջ անցավ ոչ միայն Մխիթարյան հայրերից, այլեւ անգամ իր ուսուցիչ Նարություն Ալամդարյանից:

Ազգասիրության ու հայրենասիրության իր կրթութ խոսքում Աբովյանը հաճախ է ոգևորվել, փարվել գեղումներով, անգամ շեղվել սյուժետային հենքից, որի մասին ինքն էլ է գրել. «... վա՛յ ինձ, ո՛ր հասա, ո՛ր փարավ ինձ իմ կսկիծը, իմ էրված սիրտը» (Երկեր, էջ 141): Այսպես՝ միայն նրա լեզուն չէ, որ խոսում է, միտքը չէ, որ գործում է. կրակված սիրտն է, որ այրվում է, ու հոգին է, որ մաշվում է: Այո՛, գրողը փառացիորեն եփվել է իր վեպը գրելիս. «Մի՛րս, փրաքի՛, սի՛րս էլ չեմ կարում փանիլ. ո՛վ ջիգյար ունի, ինքն իմանա, *մնացածը էգուց կգրեմ*» (ընգծումը - Ա.Ա.) (Երկեր, էջ 234): Նայաստանը «հրեշտակի պես» կանգնած էր նրա առջեւ, ու նա շարորոշ էր զգում իր վիճակի ողջ ծանրությունը. «... Ա՛խ, լեզուս փա՛կ էր, աչքս՝ բա՛ց, բերանս՝ բռնած, սիրտս՝ խո՛ր, ձեռս՝ պակա՛ս...», ու իր ստանձնած դերի մեծությունը. «...մեր ազգը, որ խեղճ ա մնացել, թրի, կրակի եսիր, բոլորի պարճառն էս ա, որ մեզ մեկ ասող չի ըլում, թե մենք ո՛վ ենք, մեր հավարն ի՞նչ ա, ինչի՛ համար ենք էկել աշխարհ...» (Երկեր, էջ 34):

Իմանալ ինչ ասել, որն ըստ Աբովյանի՝ նշանակում էր *ինքնանախաճառք եւ գործնական հայրենասիրությամբ* հասնել ազգի ճնշված վիճակի վերացմանը: Իր այդ գերագույն նպատակի իրականացման ճանապարհին Աբովյանը ոչ միայն թանձր գույներով պատկերում է իր օրերի Նայաստանի մղձավանջային կացությունը, այլեւ իր հայացքը հառում է դեպի հայ պարմական անցյալը, մեր նախնիների հերոսական գործունեության ոգեկոչումներ անում, նշում թշնամիների դեմ ունեցած նրանց քաջ կեցվածքը, հասնում մինչեւ իրօրյա հերոսների՝ Մասսա Մանուկի, շուլավերցի Մոսի, Մելիք Օհանջանյանի, Բարսեղ եւ Մկրտիչ աղաների, Գրիգոր եպիսկոպոսի, նրա եղբայր Գալուստի եւ շար-շարերի ազգանվեր գործերի փառաբանմանը: Նրանք բոլորը խրաջումն են Խաչապուր Աբովյանի այս վեպի

հիմնական ասելիքի. *սարելությունը դեպի օտար լուծը՝ անկախ այն բանից՝ որ ժամանակում է այն դրսևորվում եւ ում կողմից է այն գալիս:*

Աբովյանը իր վեպը գրում էր ոչ միայն ԺԸ-ԺԹ դարերի հայաշխարհը, իր խոսքով ասած՝ «մեր աշխարհի հալը» պարկերելու համար, այլեւ գալիք Նայասարանի քաղաքական ու ազգային հեռագնա ուղիները մաքրանշելու համար: Ասել է՝ ոչ միայն այն, թե որտեղից ենք գալիս, այլեւ այն, թե ուր պիտի գնալ՝ հաղթահարելով ողբալի կացության բոլոր պարճառները: Սա՝ նաեւ մշակույթի ու գրականության ասպարեզում:

Աբովյանը խորագետ էր մեր ոսկեդարի ու միջնադարյան գրականության եւ հենց այդ հենքի վրա ջանում էր սրելով այն գեղարվեստական չափանիշները, որոնցով պիտի կառուցվեր ապագա հայ նոր գրականությունը: Ավելին՝ այդ հիմքերը իրենց շոշափած հարցերով, պարզամաքեր գաղափարներով, գործնական հայրենասիրության իրենց դրսևորումներով, խոսքի գեղարվեստական մակարդակի բարձրությամբ օգնելու էին հայ կյանքի ու աշխարհի զարգացման մի նոր ու փեսական շրջափուլ սկզբնավորել, որին անմնացորդ նվիրվելն ու որի իրականացումը դառնում է Աբովյանի կյանքի նպատակը:

Իր այդ ծրագրերը իրականացնելու համար Աբովյանը ծավալեց ոչ միայն կրթական ու լուսավորչական, այլեւ գրական լայն գործունեություն: Սակայն նրա ծրագրային գործը եղավ «Վերք Նայասարանի» վեպը, որի երկրորդ վերնագիրը՝ «Ողբ հայրենասերի», գալիս էր լրացնելու այն անբաժանելի միասնությունը, որը կար «քաղցրիկ Նայասարանի» եւ «անհայրենացեալ» գրողի միջեւ: Աբովյանը լավ է փեսել, որ ինչ կա գրքերում, «եկեղեցու վրա ա», որ այնպեղ բացակայում են «աշխարհի բաները», եւ որ գրաբարը հարյուր-հազարավորների համար «նեմեցերեն յա ֆրանցուզերեն»-ի գրածի նման է: Նա նաեւ լավ էր հասկացել, որ գեղարվեստական խոսքը ժողովրդի վրա ազդելու հզոր միջոցներից մեկն է: Իսկ աշխարհաբարը գալիս էր գրողին ազափելու նաեւ մարածման ու շարադրման կաղապարներից, նրա բարացած օրենքներից: Պարահական չէ, ուրեմն, որ վեպը ընդգրկում է թեմափիկ, ժամանակային ու փարածքային մի մեծ ոլորտ, բուն կյանքին առնչվող բազում խնդիրներ, իսկ լեզվական կիրառումներում փեղ է փրվել մաքի ազափ թռիչքների ու պարկերավոր արափահայաջամիջոցների: Իր՝ դորպափյան ուսումնառության եւ ժամանակի գերմանական ու ռուսական մշակույթի հեղ շփման ընթացքում Աբովյանը զգացել էր, թե որքան էր հեղ մնացել հայ ժողովրդի առաջադիմությունը, մարածողությունը, ասես միջնադար էր այսպեղ ու պարմական ժամանակը վաղուց կանգ էր առել, եւ թե որքան անպեղյակ է աշխարհը հայ ժողովրդի անցյալին ու ներկային, որը պակաս կարեւոր չէր մանավանդ ազգային հարաբերությունների մշակման առումով, որն ուղղակի կապված էր ցարական իշխանությունների վարած հակահայ գործունեությանը (հիշենք հայկական մարզի վերացման նկրտումները):

Աշխարհաբարով վեպ գրելու գաղափարին հանգելուն նպաստեց նաեւ «Նախաշավիղ կրթության» դասագիրքը, որը թեւեւ չէր փազգրվել, սակայն նրանով Աբովյանը դասեր էր վարում իր մասնավոր դպրոցում եւ գործնականորեն զգացել

էր նման գործի պարմական անհրաժեշտությունը: «Վերքը», իհարկե, աշխարհաբարով (որը Աբովյանը անվանեց «լուսավորյալ» լեզու) գրված առաջին գործը չէր, ինչպես արդեն ասել ենք: Այդ լեզվի շար դրսևորումներ կային նաեւ Ստ. Նազարյանի «Նյութիսափայլում», բայց «Վերքը» եղավ ավելի կարարյալ աշխարհաբարով գրված հայ *առաջին գեղարվեստական լիարժեք վեպը*, որը վեր էր նեղ անձնական ու կենցաղային խնդիրների պարկերումներից եւ իրենով սկիզբ դրեց ոչ թե աշխարհաբար լեզվին, այլ *աշխարհաբար գեղարվեստական լեզվին*: Աբովյանը հիմք դրեց այդ լեզվով մեր գեղարվեստական մտածողությանը՝ գրելով նաեւ պարմվածքներ, ակնարկներ, ճանապարհորդական նոթեր, ազգագրական պարկերներ, առակներ, բանաստեղծություններ, հեքիաթներ, շարադրելով բանահյուսական նյութեր ու կարարելով թարգմանություններ: Աբովյանը հայ քնարերգության նորարար եղավ նաեւ ժանրերի առումով՝ բալլադ, խաղեր, բայաթիներ եւ այլն:

Ուշագրավ է, որ «Վերք Նայաստանի» վեպի առաջին փարբերակը (առնվազն մեզ հասած մասերը) Աբովյանը գրել է հանգավոր, սակայն, ըստ երեւոյթին, մտածելով, թե այն կարող է չգրավել ընթերցող լայն շրջանակների, շարադրանքը դարձրել է արձակ՝ հարկավ պահպանելով բանաստեղծական շունչը (էլ չենք ասում, որ վեպը լի է նաեւ հանգավոր առանձին հարվածներով՝ զանազան բայաթիներով ու ողբերով (հիշենք վեպի ենթավերնագիրը նաեւ այս առումով)): Նեղինակն իր վեպը նախապես էր վերնագրել «Աղասի» (կամ «Աղասու պարմություն»), սակայն հետագայում վերանայել ու լայնացրել է վերնագրի ընդգրկումը: «Վերք Նայաստանի» խիստ լեցուն վերնագիրը ներառում է Աբովյանի գերագույն ասելիքը. Նայաստանը վերք ունի նաեւ նոր օրերում. գտնվում է օտար՝ ռուսական փրապետության փակ, պիտի հասնել *անվերք Նայաստանի* իրականացմանը, որը Աբովյանը իր վեպում ձեռակերպում է հանճարեղորեն. «Մի՛րփոք փուր, հոգի՛դ, բայց քո հայրենիքը մի՛ փուր թշնամյաց»: Մա եթե մի կողմից իր մեջ խորացնում էր հայ կյանքի պարմական բովանդակությունը բոլոր դարերի ընթացքում, մյուս կողմից հնչում էր որպես գործունեության կոչ գալիք բոլոր ժամանակների համար:

Աբովյանն իր վեպով միացնում է հայ իրականության մեջ առանձին-առանձին գիտակցվող առաջադիմության ու ազարագրության գաղափարները՝ ցույց տալով, որ մեկն առանց մյուսի չի կարող ցանկալի արդյունքի հասցնել: Մա է պարճառը, որ վեպի ընդհանուր սյուժեի զարգացմանը զուգընթաց Աբովյանն անընդհար հանդես է գալիս իր ընդմիջարկումներով, դարողություններով ու գնահարումներով, որոնցում փրապետող գաղափարը միշտ մնում է անձնագոհության, ինքնաճանաչման, ազգային համախմբման եւ սեփական պերականության սրեղծման ջարագովումը: Այդ է պարճառը նաեւ, որ Աբովյանը ողջ վեպի ընթացքում իր ընթերցողին հորդորում է, խնդրում, համոզում, ոգեկոչում:

Նյութի կուրակումը այնքան խիտ էր, որ Աբովյանը շար կարճ ժամանակում շարադրեց վեպի առաջին փարբերակը: Բայց «Վերքը» վեպ չեղավ սովորական առումով: Այնպեղ նախ եւ առաջ ապրում ու գործում է ինքը՝ հեղինակը: Ասելիքի

«հալածանքը» ուղղակի հեղափոխել է Աբովյանին, որը շատ փեսանելի է գրեթե բոլոր էջերում, այլ խոսքով՝ նա իր վեպը գրել է շունչը պահած, հոգեկան մեծ լարումով ու ինքնամոռացությամբ՝ ապրելով փառապանքի օրեր ու գիշերներ, Նայասփանը ներկայացնելով որպես մի ամենի Զանգի գետ, որպես «հրո՛վ, սրո՛վ» լցված, «կրակված աչքերը արնով լիքը» աշխարհ, որ գալու է իրեն «ոտնափակ փվողին, մեր նախնյաց մաքուր գերեզմանները քանդողին... մեր աստվածաբնակ փառարները, եկեղեցիները ավերողին... **ազգի տունը քանդողին... տապալի՛, փշրի՛, ավերի՛**» (ընդգծումը - Ա.Ա.)³:

Նկատենք, որ Աբովյանը մեզանում դարձյալ առաջինն էր, որ գրականության մեջ օգտագործեց խորհրդանիշը, որի դրսևորումներից մեկն էլ վեպում Երեսանի «մարդակեր, քավթառ, ջուխար չանգերով» բերդի նկարագրությունն է որպես պարսկական բռնակալության մարմնացում:

Քաղաքական, ազգային, սոցիալական, կենցաղային, լուսավորչական գաղափարների առաքությունը Աբովյանի վեպը իրոք որ առանձնացնում է նաեւ մեր հեղափոխականության մի մասից, որում քիչ չեն գործեր, որոնք հյուսվել ու հյուսվում են սոսկ մի գաղափարի կամ մի ասելիքի հիմքի վրա:

Աբովյանը «Վերքում» գրել է իր «լսած կամ փեսած» բաների մասին, հանդես եկել որպես ականապես ու մասնակից ներկայացվող դեպքերի. հիշենք Աղասուն, ով իրեն «Էրեխա ժամանակ իր ծնկան վրա խաղացրել է», հիշենք Ներսես սրբազանի եւ Աբովյանի ծանոթությունը, նաեւ Պասկեիչին, Սմբատովին, Երուսալեմսկուն, ովքեր Աբովյանի ժամանակակիցներն էին, նաեւ Նասան խանին, որի՝ 1921-ին Անիից փախուստի մասին գրում է. «Էն ժամանակը ես ինքս Էջմիածին էի, որ Նասան խանը էսպես փախած՝ էկավ, անց կացավ» (Երկեր, էջ 217): Սա նշանակում է նաեւ, որ Աբովյանը Խորենացուց հեքո ծավալողը եղավ վկայաբանության ու փաստագրության, որին հասավ ժողովրդական կյանքի հավաստի տարերքն ու կենցաղը գեղարվեստական պատկերի վերածելու շնորհիվ: Եվ պարահական չէ, որ հայ կյանքի ու ոգու գիտակ Կոստան Զարյանը «Վերք Նայասփանին» անվանել է հայ ազգային ոգու հանրագիտարան. «Աբովյանը, որ մեծ բանաստեղծ է,- գրել է նա,- էպիկական վեպը կառուցել է հայ տան նման աղբափ, ոտքերը գետնի տակ մխրճած... Բայց ներսը հրաքուի է, իսկական դյուցազներգական թափ ու թռիչքով»⁴: Ի դեպ, Ե դարի մեր պարմիչներից հեքո Աբովյանն է, որ դիմում է «Նայկա վեհ» մեծերի՝ Վաղարշակի, Տրդատի, Տիգրանի, Վռամշապուհի եւ այլոց կյանքին՝ նրանց կարարած գործերն իր ժամանակակիցներին օրինակ ծառայեցնելու համար: Դարձյալ Աբովյանն է, որ իր վեպը շարադրելիս լայնորեն օգտագործել է մշակութային ու պարմական նյութեր՝ հիմք դնելով գիտական աղբյուրագիտության ու ժամանակագրությանը նոր գրականության մեջ: Գրելով «հարիր հազարի» համար՝ Աբովյանը չհասարակացրեց իր խոսքի բովանդակությունը: Այն կուռ է, փրամաքանական, լեցուն փիլիսոփայությամբ ու ընդհանրացումներով: Աբովյա-

3 Երկեր, էջ 241-242:

4 Տե՛ս, Կ. Փօլադեան, Զրոյց, հափոր Բ, Գափիրէ, 1961, էջ 236):

նի շնորհիվ հայ նոր գրականության գլխավոր բովանդակությունը դարձան ազատության ու լուսավորության բարձր գաղափարները: Նա գրականության համար նոր չափանիշներ ու նոր որակներ առաջադրեց, որոնց լուսավորչալ բարձունքից պիտի ուղղորդվեր հայ մշակութային մտածողությունը այդուհետ. «... այդ հանճարեղ գիրքը լուծում է ազգային մշակույթի ճակատագիրը», - իրավացիորեն գրել է Նրանտ Թամրազյանը⁵՝ նկատի ունենալով զարգացման ու ընդգրկման այն նոր ուղենիշները, որոնք մեր գրականությունն ու մշակույթը եւրոպական չափանիշների պիտի բարձրացնեին, ազգանպաստ գաղափարներով պիտի սնուցեին, թեմապիկ բազմազանություն պիտի տային նրան, նաեւ արդիական կյանքի ընդգրկումներ ու նենային: Նենց այս վերոհիշյալ իրողություններն էին, որոնք Դերենիկ Դեմիրճյանին հիմք տվեցին գրելու, թե Աբովյանը գրական դպրոց ստեղծեց: Ավելացնենք, որ այդ վեպը, որը Մարտիրոս Մարյանը անվանում էր «նորագույն ժամանակների էպոսը», այնքան ընդգրկուն էր ու ծրագրային, որ իրենով որոշեց հայ գրականության մեջ հետագայում ծավալված նաեւ մնացած բոլոր գրական ուղղությունները՝ դրսևորելով ռեալիզմի, ռոմանտիզմի, սիմվոլիզմի լավագույն նմուշներ:

Վեպը իրոք որ բազմաբովանդակ է ու հարուստ եւ շոշափում է իր ժամանակի հուզող բոլոր հարցերը՝ սկսած մարդկային էության ու հոգեբանության, հավաքի, քրիստոնեության, բնութենապաշտության խնդիրներից մինչեւ սոցիալական, ազգաբանական ու կենցաղային հարաբերությունները: Նարկավ, միշտ գլխավոր խնդիր ունենալով ազգապահպանման ու ազատության հարցերը, որոնց մարմնավորումը վեպի գլխավոր հերոս Աղասին է, որի աղքատության, ոչ իշխանական ծագման շեշտումը, ամեն բանից զատ, ունի մի կարեւոր նպատակադրում եւս: Աբովյանը հանձին նրա բարձրացնում է բուն ժողովրդին՝ ասելով, որ հենց հասարակ ժողովրդի մեջ է ամբարված քաջության ու անձնագոհության ուժը՝ ասելով՝ **տե՛ս, թե դու ու՛ր ես**: Նասկանալի է, որ Աղասու նկարագիրը Աբովյանը սնուցել է նաեւ իր էությունից, նրան դուրս քաշել իր սրտից ու հոգուց, նրան պարտւել մարդկային իր տեսակի հարկանիշներով, որի շնորհիվ Աղասու կերպարը ձեռք է բերել հայ գործող ու մտածող մարդու փապարի արժեք: Աղասու կերպարով Աբովյանը արտահայտել է իրեն հուզող գաղափարադրույթները աշխարհի, կյանքի ու մահվան, մարդկային կոչման ու էության պայքարի ու ազատության բազում հարցերի առաջաշումներով:

Աբովյանը սկիզբ էր նաեւ կրոնի նկատմամբ նոր մտածման ու վերաբերմունքի: Վեպը ընթերցելիս առաջին հայացքից կարելի է այն տպավորությունը ստանալ, թե Աբովյանը մերժում է շատ բան, ինչը կապված է եկեղեցուն ու նրա սպասավորներին, քանի որ նրանք երբեմն քարոզում են համբերություն, համակերպություն վիճակին, ազգի գոյության երաշխիքը Տիրոջ ողորմածությունը համարում, նաեւ կյանքի պասիվության կոչում. «Զրիստոնեի թուրը աղոթքն ա, ժամը, պատարագը, պասը, ժամը» (Երկեր, էջ 103), թե Աբովյանը իր վեպում բնապաշտությանն է տուրք տվել՝ գրելով, թե իսկական գիրն ու պատմությունը՝ քարն ու ապառաժն են. «... Փամբակա,

5 Նր. Թամրազյան, Երկեր, հատոր Ա, Երևան, 2006, էջ 765):

Լոռվա, Ղարաբաղու, Մշո, Բայազետի հայերը սարում, չոլում մեծենալով... Էն քաջ փղամարդության հոգին ունին, որը որ ունեցել են մեր անհաղթելի նախնիքը...» (Երկեր, էջ 114): Իրականում Աբովյանը իր վեպում, նաեւ իր հոդվածներում, «հասկացող ու բարեպաշտ եպիսկոպոսների» ու կրթված ու լուսավորյալ այլ կրոնավորների մասին խոսում է մեծ ակնածանքով ու ջերմությամբ: Աբովյանի կռիվը եկեղեցական սպասավորների այն մասի դեմ էր, որոնք քրիստոնեական ուսմունքի բուն էությունն ու իմաստը չէին ըմբռնում եւ նրա մարդասիրական բնույթին հասու չէին:

Ուշադիր ընթերցումը ցույց է տալիս, որ վերը մեջբերված երկու հատվածներն էլ եւ վեպում առկա նաեւ բազում այլ էջեր ունեն մեկ միակ չափանիշ՝ երկրի ազատագրության նկատմամբ ցուցաբերվող վերաբերմունքը եւ լուծման ճանապարհները, որ, ի վերջո, հանգում է Աբովյանական մի մեծ իմաստության եւ գրողի՝ կրոնի ու աշխարհի նկատմամբ փայփայած մեծ ճշմարտության. «Թո՛ղ ժամ, պատարագն էլ ըլին... ամա թրի ու թվանքի փիրն օրհնած ա...» (Երկեր, էջ 103):

Աբովյանի մեծությունն այն է նաեւ, որ իր վեպում ցույց է տալիս ոչ միայն երկրի ու ազգի փխուր վիճակը, այլեւ այն, որ մարմանշում է դրանից դուրս գալու միակ ուղին, ելման դուռը. «Աղա՛, գլխուդ, արեւո՛ղ դուրբան... մեկ թուր փուր մեր ձեռքը, մենք գինանք, թե իմալ քո ճակարդ պարզ կենենք», - ասում է վեպում գործող արեւմտահայ գյուղացիներից մեկը (Երկեր, էջ 207): **Ազգի ձեռքը զենք պետք է տալ. սա է վեպի հիմնական տեսլիք-գաղափարը:**

Ազգի գոյությունը պահպանելու համար Աբովյանը Ներսես սրբազանի բերանով առաջ է քաշում նաեւ մի այլ կարեւոր գաղափար՝ «ցրվյալ ազգը էլ ետ իրանց աշխարհը» բերելու խնդիրը, որը նաեւ այսօրեական հնչեղություն ունի:

Մեզանում հաճախ ծուռ է մեկնաբանվում Աբովյանի ունեցած վերաբերմունքը Ռուսաստանի վերաբերյալ: Իր փայփայած ազգային երազանքներին հասնելու համար Աբովյանը կանգ չի առել հնարավոր միջոցների ու ուղիների առջեւ: Նաաստիքան աշխարհի հարավային կողմից միմիայն փրկություն, մոլեռանդություն ու բարբարոսություն էր խուժում: Մինչդեռ «... հոգի կենաց իմոյ յուսայի միմիայն ի Տիսիսային կողմոյ ստանալ» մտայնությունը հենված էր ամուր պատվանդանի ու լայնախոհության վրա: Չէ՛ որ Ռուսաստանը, ամեն բանից զաւր, քրիստոնյա էր, նաեւ քաղաքակրթության կրող դորպարյան ու գերմանական մշակույթ, մի ուժ, որին հենվելով՝ հնարավոր պիտի դառնար երկրի մեջքը շրկելու, օգնելու, որ Աբովյանի խոսքերով՝ «հայրենիքը գորանար, որ «... էլ ետ իր առաջին փառքին հասներ»»: Այսուհանդերձ, կարծել, թե Աբովյանը պարզունակ կերպով ողջունել է Ռուսաստանի փիրապետությունը, թյուրիմացություն է: Նա խոսում ու գրում է ռուսական հովանավորչության, իր բառով ասած՝ «նիգի»՝ հենարանի մասին, որը երաշխիք պիտի լիներ անկախ հայ պետականության ստեղծմանը: Նրա ուզածն այն է, որ «հայրենիքը նրանց արծվի թևերի տակին» մեծանա մինչ ինքնուրույն դառնալը: Վեպում Աբովյանը նույնիսկ «բացատրություն» է տալիս ու հիմնավորում իր «ողջունած հեռուն» (Ե. Չարենց). «... Նայ ազգը ոչ թե փողի կամ շաքի խաթեր ա ռուսի փերության անունը պաշտում, այլ թե *իր սրտի ուխտն ա ուզում կատարի*»

(ընդգծումը - Ա.Ա.) (Երկեր, էջ 225): Ամենակարեւորը, Աբովյանը, սակայն, ռուսական տերությունը չէ, որ ջափագովում է, այլ ընդհանրապես **պետական ուժի գաղափարը**, որը անհրաժեշտ էր հայ մարդու գիտակցության մեջ ներարկել՝ նրան գործի մղելու համար: Նկատի ունենանք նաեւ, որ երբ Աբովյանը գրում էր «օրինված սահաթի» մասին, Նայաստան աշխարհի մի մասը՝ Փամբակի, Գյումրու, Խղարաքիլիսայի շրջանները, արդեն վաղուց գտնվում էին Ռուսաստանի տիրապետության տակ, իսկ ռուսական արշավանքները դեպի Նայաստան սկսվել էին Աբովյանի ծննդից էլ առաջ՝ 1904-ին: Ուշագրավ է նաեւ այն, որ Աբովյանը վեպում դրական է արտահայտվում ոչ միայն ռուսների վերաբերյալ: Գրողը վեպի ողջ շարադրանքում անընդհար անիծում ու պախարակում է պարսիկ ու թուրք բռնակալներին, բայց գովաբանում է նաեւ օտար բարի մարդկանց. «Պեքը է առած,- գրում է Աբովյանը,- որ թե Ղարսա, թե Բայազետու փաշերը հայերին իրանց որդու պես էին սիրում» (Երկեր, էջ 219), որից, իհարկե, չպիտի եզրակացնել, թե Աբովյանը պարսկասեր կամ թրքասեր էր:

Ազգի տարաբախտության կարեւորագույն պատճառներում պետք է, որ իր պաշտելի ժողովուրդը կրկին ուրնահար է լինում՝ այս անգամ լուսավոր տերության կրկնի տակ: Ներսես Աշտարակեցու կարգաթողությունը եւ աքսորը հեռավոր Բեսարաբիա, գեներալներ Մադաթովի եւ Կրասովսկու միտումնավոր հեռացումը Անդրկովկասից, հարկերի սաստկացումներն ու ռուս չինովնիկների, այդ թվում գավառապետի ու քաղաքապետի օրինազանցությունները հուսահատության էին հասցնում գրողին: Սրան հավելենք այն, որ նա ստիպված էր պայքարել չարական շրջապատի, վաճառական դասի, աններող հարազատների, թշվառությամբ լեցուն կյանքի դեմ, իր անձնական թշնամիների, Տփլիսի կրթական մարմինների, կրոնական որոշ դոգմաների, հեղափոխության դեմ: Մանավանդ մոր ու եղբոր վաղաժամ մահերը, օտարուհի կնոջ ցուցաբերած խորթությունները, գումարվելով իրար, ի վերջո նրան պիտի որ մղեին «անվերադարձ փախուստի» գաղափարին: Ու թեեւ դեռ իր անհայտացումից մեկ տարի առաջ՝ 1847-ին գրված «Թուրքի աղջիկը» պատմվածքում նա գրում էր, թե իրեն մահվանից ետ է պահում «ազգին պեքը գալը», իր «մուրազը» իրականացնելու վճիռը, սակայն ապրելը այդ պայմաններում այլեւս անհնար էր դարձել: Այդ ամենը նկատի ունենալով է, որ նա իր վեպում գրել է «... սիրտս պապռտում ա, որ մեր ողորմելիությունը միտքս եմ բերում»⁶:

Աբովյանի նկատմամբ հալածանքները սկսվել էին դեռեւս 1829 թվականից, երբ նա «համարձակություն» էր ունեցել Արարատ բարձրանալ: Նայանի է, որ Դորապար մեկնելուց առաջ խել են անգամ նրա շորերն ու իրերը: Յուրայիններից մնացած այդ դատը տապալորությունների մի մասը գրողը արտահայտել է 1831-ին գրված «Մեր առ հայրենիս» բանաստեղծությունով, որում, ի շարս այլ մտքերի, կան նաեւ այսպիսի տողեր. «Ճամբեցեր գիս անհաց, անպաշար, անդարման, անընկեր, աննպաստ...»:

6 Երկեր, էջ 34:

Այսպես «քաղցրիկ Նայասարանը» փոքրիկ Խաչերին ու մեծ Խաչապուրին հալածեց մինչև նրա կյանքի վերջին օրը ու նրան այդպես էլ չտվեց ո՛չ բարություն, ո՛չ ազապություն եւ ո՛չ էլ հոգեկան անդորրություն: Այդ չէ՞ պարճառը, որ Աբովյանը իր վեպում որքան ոգետորոյաւմ է խոսում հայոց փառավոր անցյալի մասին, նույնքան էլ կրթոյ է թվարկում նրա թերությունները:

Նա՝ Ազապն Աբովյանը, նա՝ Լիբեր Արմենիերը (սիրելի հայր) (Ալ. Բակունց), որ կոչված էր ոչ միայն լուսավորություն ու ազապություն փարածելու իր շուրջը, այլեւ ինքը լույսի ու ազապության մարմնացում էր, 1848-ի ապրիլի 1-ի լույս 2-ի գիշերը դուրս եկավ փնից եւ, ինչպես գրել է «Ազգասեր մարդը իր մեռնելու վախարը» բանաստեղծության մեջ, իր հետ «հազար մարքեր հողն» փարավ, բայց եւ մի ամբողջ ժողովուրդ նա իր հետ բարձրացրեց դեպի «Ազապն Մասիսները»՝ հավերժացնելու համար ազգային առաջադիմության ու անկախության լույս գաղափարները:

Մա այն բացառիկ դեպքն էր, որ ոչ թե ժողովուրդը ստեղծեց իր գրողին, այլ գրողը ստեղծեց մի ամբողջ ժողովուրդ: Առանց վարանման կարելի է ասել, որ Աբովյանը մեր իրականության մեջ միջնադարից հետո երկրորդ վերածնության սկզբնավորողը եղավ:

Նա բախար չունեցավ իր կենդանության օրոք փալագրված փեսանել իր գեղարվեստական երկերից եւ ոչ մեկը («Վերքը» լույս տեսավ նրա անհետացումից փառ փարի հետո միայն), բայց նա եղավ ու մնաց Կոստան Զարյանի խոսքերով ասած՝ հայ գրականության երկաթե կողպեքը, որը պիտի հար բացել միայն ոսկե բանալիով, քանի որ նա *«ասարել ուզող ժողովրդի հսկայական կանչն»* եղավ⁷ (ընդգծումը - Ա.Ա.):

7 Կ. Զարյան, Նավափոմար, Երեւան, 1999, էջ 531: